

ДОГОВІРНІ ВІДНОСИНИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВА

CONTRACTUAL RELATIONS AS AN ELEMENT OF LAW

Тимошенко Л.В., старший викладач кафедри теорії права та кримінально-процесуальної діяльності

*Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького*Вінюкова О.Б., к.е.н.,
завідувач сектору маркетингу та економічних досліджень
Донецька державна сільськогосподарська дослідна станція
Національної академії аграрних наук УкраїниГальона І.І., к.т.н., к.ю.н.,
доцент кафедри транспортних технологій
Національний транспортний університет

Стаття присвячена дослідженню договірних правовідносин як особливого елементу права. Наведено причини, через які аналізований інститут розвивався недостатньо активно, а також фактори, які зумовлюють актуальність подальшого дослідження.

Визначено, що договірні відносини є різновидом правових відносин, тобто суспільних відносин, у яких суб'єкти наділяються певним обсягом прав та обов'язків. Договірні відносини зосереджують в собі як загальні, так і специфічні ознаки правових. Основною є їх походження з договору. Прослідковується тенденція до розширення сфери існування договірних відносин у зв'язку з загальним удосконаленням правової системи. На сучасному етапі договірні відносини вийшли за межі приватно-правових галузей та використовуються і в публічному праві, що підтверджується окремими положеннями чинного законодавства.

У статті зроблено спробу визначити поняття «договір». Звертається увага на відсутність уніфікованого підходу до його тлумачення. Аналізується вузький та широкий підходи. Наведено законодавчо закріплене визначення. У широкому сенсі аналізований термін втілює три різні аспекти: юридичний факт (підстава для виникнення правовідносин), власне правовідносини, та документ – матеріальний вияв правовідносин. Крім первинного погляду на договір як на двосторонній правочин має місце розуміння його як джерела права, універсального регулятора суспільних відносин, що прослідковується у різних правових вимірах.

Запропоновано перелік основних ознак, які притаманні договору. Серед них особливе значення має вільне волевиявлення, високий ступінь індивідуалізації, формальну рівність сторін, стабільність.

Окрема увага присвячується принципу свободи договору, яку можна визначити як можливість особи вибору контрагента та визначення умов. Виділено основні критерії свободи договору за чинним цивільним законодавством. Розкрито зміст принципів розумності та справедливості, які встановлюють межі свободи договору.

Зроблено висновок про необхідність розширення сфери функціонування договору як ефективного регулятора відносин та, відповідно, існування договірних відносин з огляду на вимоги сучасного рівня правового розвитку.

Ключові слова: договір, договірні відносини, джерело права, свобода договору.

The article is devoted to the study of contractual legal relations as a special element of law. The reasons due to which the analyzed institute did not develop sufficiently actively, as well as the factors determining the relevance of further research, are given.

It was determined that contractual relations are a type of legal relations, that is, social relations, in which subjects are assigned a certain amount of rights and obligations. Contractual relations concentrate both general and specific legal features. The main one is their origin from the contract. The tendency to expand the scope of existence of contractual relations in connection with the general improvement of the legal system is followed. At the current stage, contractual relations have gone beyond private law fields and are used in public law as well, which is confirmed by separate provisions of current legislation.

The article attempts to define the concept of «agreement». Attention is drawn to the lack of a unified approach to its interpretation. Narrow and broad approaches are analyzed. The legally established definition is given. In a broad sense, the analyzed term embodies three different aspects: a legal fact (the basis for the emergence of a legal relationship), a legal relationship itself, and a document – a material manifestation of a legal relationship. In addition to the primary view of the contract as a bilateral transaction, there is an understanding of it as a source of law, a universal regulator of social relations, which is followed in various legal dimensions.

A list of the main features inherent in the contract is offered. Among them, free expression of will, a high degree of individualization, formal equality of parties, and stability are of particular importance.

Particular attention is paid to the principle of freedom of contract, which can be defined as the ability of a person to choose a counterparty and determine terms. The main criteria of freedom of contract according to the current civil legislation are highlighted. The content of the principles of reasonableness and justice, which set the limits of freedom of contract, is revealed.

A conclusion was made about the need to expand the scope of the contract as an effective regulator of relations and, accordingly, the existence of contractual relations in view of the requirements of the modern level of legal development.

Key words: contract, contractual relations, source of law, freedom of contract.

Постановка проблеми. Історія договору як правового феномену сягає ще часів римського права. Широка сфера існування договірних відносин – це особливість, яка виділяє романо-германську правову систему, до якої тяжіє і наша держава, з-поміж інших. До моменту здобуття Україною незалежності на інститут договору зверталася недостатня увага. Через специфіку правового поля та авторитарний режим єдиним основним регулятором суспільних відносин виступала імперативна норма права. Практика укладання договорів хоч і існувала, але повністю підпорядковувалася актам планування як формально, так і змістовно.

Стан дослідження. Правова природа договору, специфіка договірних відносин як елементу права досліджувалася, зокрема, у працях В. В. Луця [1], М. М. Сибільова [2], Р. А. Лідовець [3], У. П. Гришка [4]. Крім того, ряд учених присвячували увагу ролі договірних відносин у функціонуванні окремих правових явищ у сфері сімейного права, земельного права, права інтелектуальної власності тощо. Необхідно зазначити, що науковий доробок дійсно є значним, проте в контексті посилення ролі диспозитивних методів регулювання відносин та модернізації правової системи України, доктринальні підходи до розуміння

договору мають розвиватися та оновлюватися. Крім того, нагальним є питання адекватного функціонування договірних відносин в умовах воєнного часу, коли частина зобов'язань не може бути виконана повністю або частково внаслідок об'єктивних обставин.

Метою статті передусім є визначення сутності договірних відносин та їх значення для сучасного суспільства шляхом формулювання особливостей та принципів договірних відносин.

Виклад основного матеріалу. Посилення уваги до договірних відносин пояснюється рядом факторів, які комплексно взаємодіють та визначають вектор подальших змін. По-перше, економічні та соціальні трансформації відбуваються досить динамічно і саме договір є ефективним регулятором, адже нормативне право має ускладнену процедуру оновлення. По-друге, правова глобалізація та євроатлантичний курс України, який було закріплено Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, вимагають утвердження прогресивних європейських стандартів, демократичних цінностей [5]. По-третє, поширення договірних відносин дозволяє знайти адекватний баланс між загальносуспільними та індивідуальними потребами, надати праву гнучкості та адаптивності.

Правовідносини виступають центральною категорією в теорії права. Загальноприйнятим є визначення їх як особливого виду суспільних відносин, учасники яких пов'язані взаємними юридичними правами та обов'язками. Договірні відносини є окремим видом правових відносин, тому для них характерні загальні ознаки правовідносин як-от вольовий, свідомий, цілеспрямований характер. Разом з тим, їх виникнення пов'язується з укладенням договору, моментом якого за загальним правилом є прийняття оферти.

Перш за все, необхідно зазначити, що договір є універсальною правовою конструкцією, яка традиційно була характерна для приватного права. Разом з тим, однією з сучасних тенденцій можна визначити посилення ролі договору як регулятора та впровадження його у сферу публічного права. Так, про можливість існування договірних відносин в адміністративному праві свідчить положення Кодексу адміністративного судочинства України, за яким адміністративним договором є спільний правовий акт суб'єктів владних повноважень або правовий акт за участю суб'єкта владних повноважень та іншої особи, що ґрунтується на їх волеузгодженні, має форму договору, угоди, протоколу, меморандуму тощо, визначає взаємні права та обов'язки його учасників у публічно-правовій сфері і укладається на підставі закону [6].

Крім того, у рамках державно-приватного партнерства передбачається укладення різних видів договорів (концесійний договір, договір управління майном, договір про спільну діяльність тощо) задля забезпечення вищої ефективної діяльності органів влади та місцевого самоврядування у різних сферах [7].

При визначенні поняття «договір» необхідно звернутися до статті 626 Цивільного Кодексу України, відповідно до якої «договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків [8]. В науковій літературі немає єдиного підходу до визначення договору. Різними вченими обґрунтовується як вузьке, так і широке поняття, при чому останнє більше відповідає сучасному стану правової дійсності. Договір є явищем багатогранним і одночасно розглядається у функціональному, формальному та онтологічному значеннях. Договір – це як юридичний факт, власне договірні правовідносини, так і документфіксація встановлених між суб'єктами правовідносин.

Для приватно-правового виміру усталеним є визначення договору як двостороннього юридичного право-

чину. У публічно-правовому аспекті договір – це джерело права, а у філософсько-правовому – універсальний саморегулятор суспільства [9, 42].

Характеризуючи договір як підставу виникнення прав та обов'язків, тобто як факт, М. М. Сібільов зазначає, що договір можна поставити в один ряд з односторонніми правочинами, деліктами, адміністративними актами, юридичними вчинками, тому що усі вони за вольовою ознакою належать до юридичних дій. Проте він відрізняється від усіх цих видів, що пов'язано з правочинною природою договору, який розглядається як двосторонній чи багатосторонній правочин [2, 36]. Тобто первинною умовою виникнення договірних відносин є вільне волевиявлення сторін. За розумінням Верховного Суду, як вольова дія, правочин являє собою поєднання волі та волевиявлення. Воля сторін полягає в їхній згоді взяти на себе певні обов'язки, вона повинна бути взаємною, двосторонньою і спрямованою на досягнення певної мети [10].

С. Я. Вавженчук досліджуючи особливості розуміння договору як юридичного факту та як правовідношення виділяє ряд ознак, властивих останньому. Так альтернативною підставою виникнення, зміни, припинення договору-правовідношення є правова норма, адже даний вид відносин може і не ґрунтуватися на ній, якщо при цьому не порушує заборону. Договір-правовідношення існує поза сферою превентивної охорони та поза захисними відносинами [11, 7].

До його характерних рис можна віднести також високий ступінь індивідуалізації суб'єктів та персоніфікації, формальну рівність сторін. Контрагенти в договорі чітко ідентифіковані, відомі один для одного, та на підставі договору наділені додатковим обсягом правомочностей порівняно з іншими. Також можна говорити про стабільність договору-правовідношення, яка підтримується існуванням примусових мір як гарантії належного виконання зобов'язання [11, 8].

Безспірно, основною категорією, яка визначає природу, зміст та функціонування договірних відносин є свобода договору. Цивільний Кодекс прямо передбачає, що сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості [8]. Ця норма цілком узгоджується з загальноєвропейськими принципами договірних відносин. Рівень реалізації її на практиці є мірилом демократизму правової системи.

Свобода договірних відносин, як зазначено вище, не є безмежною. Критерій розумності вимагає, щоб дії суб'єкта відповідали діям людини, яка має середній рівень інтелекту, знання та досвід у конкретній життєвій ситуації. Справедливість передбачає існування однакового юридичного масштабу поведінки задля уникнення дисбалансу між правами та обов'язками осіб, а також інтересами суспільства вцілому.

Свобода договору наявна на всіх етапах його існування, адже договірні відносини не можуть з'явитися автономно та функціонувати без волі їх учасників. Юридичні наслідки виникають лише через виявлення свідомого бажання до їх настання, що формується незалежно від зовнішнього впливу.

Співвідношення договору та акту цивільного законодавства як автономних регуляторів відносин виражається у трьох основних аспектах: сторони мають право укласти договір, який не передбачений актами цивільного законодавства, але відповідає загальним засадам цивільного законодавства; сторони мають право врегулювати у договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, які не врегульовані цими актами; сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд [8].

Отже, проведене дослідження дає змогу зробити висновок, що договірні відносини – це специфічні суспільні відносини, які виникли природно, автономно від норми права та служать для забезпечення потреб суб'єктів. Вони впливають з договору, регулюються ним. Через різноманітність сфер застосування та свої

визначні характеристики договірні відносини займають особливе місце в праві. Розширення сфери застосування договору, утвердження принципу його свободи – необхідний крок на шляху до демократизації законодавства та адаптації його до стандартів Європейського Союзу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Луць В. В. Інститут договору в цивільному праві України. *Право України*. 2014. № 2. С. 25–33.
2. Сібільов М. М. Цивільно-правовий договір як регулятор суспільних відносин. 2014. № 2. С. 34–44.
3. Лідовець Р. А. Поняття договору в цивільному праві України. *Наукові записки*. Серія: Право. 2003. № 4. С. 192–201.
4. Гришко У. П. Теоретико-методологічні підстави договірного правового регулювання. *Юридичний вісник*. 2021. № 5. С. 17–26.
5. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: міжнародний документ від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
6. Кодекс адміністративного судочинства України: закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#top>.
7. Про державно-приватне партнерство: закон України від 01.07.2010 № 2404-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17#Text>.
8. Цивільний кодекс України: закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
9. Рагуліна К. А. Поняття й сутність договору як правового явища загалом і джерела права зокрема. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. № 47. С. 41–46.
10. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 30.03.2020 № 88570594. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88570594?fbclid=IwAR08ewUkfUOK9dwS8BJ1e13NfiDhdAsDOlcc8bevLRuRL1YBEvw4wFMHJ9Q>.
11. Вавженчук С. Я. Деякі ознаки договору як юридичного факту та договору-правовідношення. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5/2019. С. 6–11.